

A méltóság védelmében

A mű úgy indul, mint némely regények: a szerző talál egy régi, elfeledett könyvet, amelyből a múlt ismeretlen történetei tárulnak elé. Ezúttal azonban nem fikciót, kitárlt kerettörténetet olvasunk, hanem egy nonfiction munkát. A zsidó identitású szerző, Judy Batalion, aki lengyelországi zsidó felmenőkkel rendelkezik, Kanadában született, angol, francia, héber és jiddis nyelvű környezetben nőtt fel, Szenes Hannáról mint zsidó hősről gyűjtött anyagot a Brit Nemzeti Könyvtárban. Így került a kezébe egy 1946-os kiadású, feledésbe merült, jiddis nyelvű kötet, amely zsidó nők náci elleni küzdelméről szólt. Ez indítja el a több mint tízéves kutatást, melynek eredményeként született meg a magyarul *Partizán nők* címmel megjelent könyv.

Az eredeti angol nyelvű cím (*The Light of Days, A napok fénye*) meglehetősen elhasznált metafora, sokkal jobb a *Partizán nők*. Ugyanakkor a magyar alcím, *A lengyel gettók zsidó ellenállói* több mint kifogásolható, hiszen a gettók nem lengyelek voltak (az eredeti, angol nyelvű alcímben hitleri gettók szerepelnek).

Judy Batalion munkája, amely a megszállt Lengyelországban gettókba zárt zsidó nők hősiességéről ad képet, fogyatékoságai ellenére is tiszteletet és elismerést érdemel. Egyrészt mert pontosítja, árnyalja azt a domináns ismeretet, miszerint az európai zsidóság gyakorlatilag ellenállás nélkül vette tudomásul a hitleri Németország által

kiszabott sorsát. Másrészt méltánylandó azért is, mert kiemeli, hogy az olyan szélsőséges helyzetben, mint amilyenben a hitleri uralom alatt a zsidóság létezett, a nemi szerepek nemcsak biológiai, de társadalmi értelemben is különböztek. Keresztény papírokkal a gettón kívül mozgó futároknak eleve alkalmasabbak voltak a nők, hiszen a hadköteles korú férfiak szóba is alig jöhettek, de az ilyen küldetés feltételének számított a nem zsidós megjelenés is, ezért a körülmetélt zsidó férfiak lebukása többletkockázattal járt. Rokonszenves Batalion műve abban is, hogy egyéni sorsokon keresztül hozza közelebb az olvasóhoz témáját, így megrendítőbbé teszi a leíratakat, mint ha átfogó képet nyújtana az adatai szerint több mint kilencven kelet-európai gettóban működő fegyveres zsidó földalatti csoportról, vagy az érdemben tárgyalt varsói és bédzini gettók fegyveres ellenállása mellett a többi hasonlóról is részletesebben beszámolna.

Kutatásai során a szerző minden várakozását felülmúló számú ellenállási történetet gyűjtött össze, de csak néhányat kívánt érdemben bemutatni. Úgy döntött, két zsidó ifjúsági mozgalomból, a Szabadság (Dror) és az Ifjú Gárda (Hásomér Hácáir) soraiból kikerült női gettóharcosokkal foglalkozik. Végül is tizenhét, részben összefonódó sorsú szereplő életét, tevékenységét mutatja be részletesebben. Egy részük a német megszállás alatt létrehozott gettóban működött, más részük

zsidóságát titkolva, hamis papírokkal futárszolgálatot teljesített, fegyvereket, hamis okmányokat csempészett, információkat közvetített. Voltak, akik a városok, ahogy a könyv nevezi, árja negyedeiben, munkát vállalva segítették az ellenállókat, a gettóból menekülőket. Amikor a gettókban már folytathatatlan volt a küzdelem, az életben maradtak egy része csatlakozott az erdőekben harcoló partizánokhoz.

Sajátos műfaj a *Partizán nők*, a szerző ugyanis megadja forrásait, de vállaltan fikciós elemeket is illeszt a szövegbe: elképzelt párbeszédet rekonstruál; lábjegyzetben jelzi, hogy továbbgondolta a forrással alátámasztott jelenet részleteit; több hasonló témájú vallomás alapján ír le szituációt, amelynek elemeit nem ismeri. Néhány esetben a magyar kiadás szerkesztője lábjegyzetben kénytelen jelezni, hogy a könyv állítása nem bizonyított. A szereplők közül is kiemelt helyet kap egy Reina Kukielka nevű fiatal lány, akinek a történetébe Batalion beleszótta más földalatti mozgalmak különféle feladatokkal megbízott zsidó nőinek történetét, hogy bemutassa a női bátorság mélységét és léptékét. „A rekonstruált jelenetek olykor felerősítik az eredeti szövegben csak sejtetett érzéseket [...] de minden esetben tényszerű szövegekre, kutatásokra épülnek” – írja a forrásokról szóló ismertetésében. A könyv a történetírásnak egy olyan válfaját képviseli, amely nem törekszik a szentviten objektivitás látszatára, bevallottan tisztelettel, elfogultan tekint szereplőire. Egy tudományos műben a választott módszer nyilvánvalóan nem megengedett, de ismeretterjesztő szándékkal nem kifo-

gásolható, a dokumentumfilmek egy fajtája is alkalmaz hasonló megoldásokat. Mindenesetre felmerül a kérdés: mennyiben módosulna a kép, ha nem csak a két baloldali elkötelezettségű szervezet ellenállói közül választaná a szerző a történeteit?

Félreértés ne essék, a tisztelet és elfogultság nem azt jelenti, hogy Batalion hőseit afféle Zoja Kozmogyenszkajáknak mutatja. Zoja, többnyire így emlegették, a sztálini időszakot a szovjet propagandában túlélő, idealizált komszomolista volt, hős fiatal partizánlány, akit a németek elfogtak és megkínóztak, majd kivégeztek, film készült róla, és talán valamelyik iskolai oroszönyvben olvasmány is. A *Partizán nők* szereplőit ezzel szemben esendőnek látjuk, akik egyebek között kétségekkel viaskodnak, ráadásul az utókor lényegében megfélemezett róluk. Annyiban persze hasonlítanak az idealizált Zojához, hogy őket is állandóan fenyegette, némelyiküket el is érte a náci keze: a fogság, a kínzás, a halál. De helyzetük a szovjet hős 1990 után feltárt valódi történetével is mutat párhuzamot, amennyiben a komszomolkát nagy valószínűséggel nem a németek gyilkolták meg, hanem a helyi orosz lakosság követte halálra, míg a zsidó ellenállónókat igen gyakran a lengyel civilek árulták el. Zoja azért halt meg, mert a sztálini felperzselt föld taktika szembekerült a helyben maradtak, a megszállás alatt élők érdekeivel, a partizánlány tevékenysége az ő javaikat fenyegette, a gettóból kiszökő nőknek viszont lengyel árulóik szemében a zsidóságuk maga volt a bűnük.

A könyv fiatal hőseinek egy része már a háború, a német megszállás

előtt is részt vett ugyan a baloldali cionista ifjúsági mozgalomban, de a szervezett, fegyveres ellenállásig csak 1943-ra jutottak el. A gettókba az addigi tevékenység, a háború előtti közösségi élet részleges fenntartása, a menekülési és mentőakciók mellett ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy a náci célja a megsemmisítés. (Batalion nem említi tételesen, de 1942 második felében a német hatóságok csak a varsói gettóból körülbelül 300 ezer zsidót deportáltak vagy öltek meg.) Világos volt, hogy a fegyveres ellenállásnak esélye sincs az ellenség legyőzésére, ráadásul másokat is sújtó megtorlással jár. Mindez súlyos morális kérdéseket vetett fel. Sokan azonban szinte bizonyosak voltak abban, hogy a közeli halál a sorsuk, így a zsidó nép és saját méltóságuk védelmében választották a harcot. Volt, aki megfogalmazta, a másokat is sújtó bosszú a gyilkosok felelőssége, nem a felkelőké.

A történetek csúcspontja természetesen az 1943-as varsói gettófelkelés leírása a kötet szereplőinek szemszögéből. Itt érdemes megjegyezni, hogy a magyar olvasó és nyilván az eredeti könyv angol nyelvű olvasója sem feltétlenül tartja számon, hogy a gettó kiürítését átmenetileg megakadályozó hősies 1943-as felkelés nem azonos az 1944-es varsói felkeléssel, amelyet a németek ellen harcoló antikommunista, nem jelentéktelen részben antiszemita Honi Hadsereg szervezett. Már csak azért is indokolt e tényre emlékeztetni, mert a két történet között sok a hasonlóság, egyebek között az életben maradtak menekülése a szennyvízcsatornán át, a náci megtorlás, a városrész, illetve a város lerombolása. Andrzej Wajda 1957-es *Csatorna*

című filmje az 1944-es felkelés végnapjait idézi fel, de a Batalion által leírt csatornajelenetekről mindenkinek, aki látta, eszébe jut a film.

A varsói gettófelkelés kapcsán különösen szembetűnő a kötet egyik gyengesége, az, hogy a szerző optikáját döntően szereplői nézőpontjára szűkíti, az alkalmi megjegyzések, lábjegyzetek alapján nehéz követni a zsidóságon belüli meglehetősen bonyolult politikai viszonyokat. Természetesen szó esik a két meghatározó ellenálló csoportról, a baloldali, ZOB rövidítésű Zsidó Harci Szervezetről, ahova a könyv hősei is tartoztak, és a ZZW rövidítésű, a jobboldali cionista Revizionista Pártból létrejött Zsidó Katonai Unióról. Néha felbukkan az anticionista Bund, az Általános Zsidó Munkásszövetség is, de még teljes nevének megadása sem fér bele a szövegbe. E szervezetek viszonya, törekvéseik különbsége alig-alig látszik az egyéni sorsok háttérében. A könyv hőseinek történetét követve az olvasó nem érzékeli a gettófelkelés léptékét sem: az említett két katonai szervezet alkalmi együttműködést tudott teremteni, és a ZZW a források szerint kétszáz, a ZOB ötszáz harcost mozgósított. Bár Batalion a könyv elején röviden összefoglalja a lengyel történelem, benne a zsidóság helyzetének főbb fordulóit, a leszűkített látószög ebben a tekintetben is nehezíti az eligazodást. Azt természetesen említi, hogy Európa legnagyobb zsidó népessége élt az 1939 előtti Lengyelországban, és arra is kitér, hogy számos városban a lakosság meghatározó hányada volt zsidó. Ugyanakkor csak közvetve, utalásokból tűnik ki, hogy a lengyelországi, külön etnikumként nyilvántartott zsidóság zöme nem asszimilálódott,

jiddis és héber nyelvű közösségekben élt, így a bujkálók többségét a zsidóságnak tekintett arcvonásokon túl az akcentusuk miatt is fenyegette a lebukás. Feltehetően az olvasók egy része nem tartja számon, hogy Lengyelországot 1939 szeptemberében három részre szakították, a nyugati részt a Német Birodalomhoz csatolták, a keleti részt a Szovjetunióhoz, középen a németek Lengyel Főköormányzóságot hoztak létre. Így állt elő az a helyzet, amire a könyv nem ad magyarázatot, hogy míg a birodalomhoz csatolt Będzinben 1939 után egy ideig még kibuc is működött, a főköormányzósághoz tartozó Varsóban már 1940-ben létrehozták Európa legnagyobb gettóját, ahol nem egészen három és fél négyzetkilométeren 400 ezer zsidót gyűjtöttek össze, ugyanakkor Kelet-Lengyelországban, a Szovjetunió elleni 1941-es német támadásig a zsi-

dóság életét etnikumuk alapján nem fenyegette veszély. Sokan nyilván azt sem tartják számon, hogy az utóbbi területhez tartozott a két világháború között Vilnius is, ezért esik róla szó a könyvben, nem mellékesen, hasonlóan egyébként Varsóhoz, a város lakossága harmadrészben zsidó volt.

A könyv megrendítő képet rajzol a szereplővé választott zsidó nők soráról, ideértve nemcsak a megszállás alatti szenvedések és hősiesség plasztikus bemutatását, de az életben maradtak háború utáni, palesztinai életét is, amelyet ma, számos tünete alapján poszttraumás stresszes állapotnak neveznénk.

Judy Batalion: Partizán nők. A lengyel gettók zsidó ellenállói. Fordította Gyárfás Vera. Park Könyvkiadó. 600 oldal, 4990 forint.

Csepei György

Szabadság a csizmatalp alatt

Ilja Hrzsanovszkij orosz filmrendező 2008-ban Harkov mellett felépített egy várost, mely pontos kópiája lett az egykori Szovjetunióban működött titkos tudományos központoknak. Ezekben a központokban a világ élvonalába tartozó, normális körülmények között a világhírre joggal aspiráló tudósok éltek és kutattak teljes elzártságban és ismeretlenségben. Az intézetben dolgozók fölött a félelmetes Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (KGB) őrködött. A KGB az 1917-ben létrehozott Cseka

elődje volt, melynek későbbi mutációi a társadalmat behálózó terror egyre félelmetesebb eszközei lettek. A KGB 1991-ig élt, míg nemzeti-szocialista kistestvére, a Gestapo csak tizenkét évig maradt fenn.

A külvilágtól elzárt intézetekben a tudósokat és az őket kiszolgáló személyzetet, beleértve a konyhákban és az éttermekben, büfékben dolgozókat, egyaránt szigorú őrizet alatt tartották. Az állambiztonsági szervek tisztjei és katonái gondosan ügyeltek arra, hogy a tudósok több-

nyire hadi célokat szolgáló felfedezései, fejlesztései ne szivároghassanak ki, legyen majd meglepetés, ha a házára támadó ellenséget érő láthatatlan sugárzás hatására a katonák teste és agya felmondja a szolgálót.

A filmezés céljaira újraélesztett intézetet az 1962-ben Nobel-díjat kapott Lev Landau egykori intézetének mintájára építették fel. Landaut munkatársai, barátai Daunak nevezték, s innen kapta a projekt is a nevét. Landau a század elején született orosz zsidó család csodagyermekéént. Friss diplomásként 1929 és 1931 között Nyugat-Európában kutatott, majd Niels Bohr tanítványa lett Dániában. A Szovjetunióba visszatérve alapította intézetét Harkovban, amelynek mását Hrszanovszkij 2008-ban felépítette. Landau, mint sok más zseniális tudós, megjárta a KGB börtönét, ahová 1938-ban egy Sztálin-ellenes röplap szerzősége miatt került. Landau a börtönből világhírű kollégája, Pjotr Kapica Sztálinhoz írt levele hatására egy évvel később szabadult.

A harkovi vízi stadion helyén a valóssággal lélegzetelállítóan megegyező 12 ezer négyzetméternyi területen felépült díszletvárosban 2008 és 2011 között több száz önkéntes színész lakott. A rendező által jóváhagyott forgatókönyvek szerint élték hol tragikus, hol komikus, de semmiképpen sem eseménytelen mindennapjaikat. Az eredeti Landau Intézetben két nagy szekció működött. Az egyikben dolgoztak az elméleti fizikusok, a másik szekcióban folyt a kísérletezés. Az elméleti fizikusok a tér és az idő konvencionális fogalmait felforgató kvantummechanikai világ titkait kutatták, míg a kísérle-

tezők az ember pszichikus erőinek kiterjesztésén ügyködtek, felhasználva Freud kitagadott tanítványa, Wilhelm Reich orgonenergiáról alkotott elméletét, ami megalkotója szerint minden komplex szervezet működésének alapja.

A DAU projekt keretében a forgatás két éven át zajlott. A felvételeket 35 milliméteres kamerákkal készítették, s mire a munka véget ért, 700 órára való anyagot rögzítettek. Ebből vágta össze a rendező egy filmet *DAU. Natasa* címen, mely a 2020-ban hetvenedik alkalommal megrendezett berlini filmfesztiválon Ezüst Medve-díjat kapott. A film dicséretes gyorsasággal a magyar mozikban is felbukkant, mulasztást követ el mindenki, aki nem nézi meg. Az első s mindjárt díjnyertes filmet a rendező szándékai szerint további filmek követik majd.

A *DAU. Natasa* szereplőinek szívszorítóan szomorú története az orosz élet legmélyebb rétegeiben gyökerезik, ezek titkait Gogol, Dosztojevskij, Gorkij, Bulgakov tárta fel. Hrszanovszkij filmje csak folytatja, ami Oroszországban Rettegett Ivánnal egykor elkezdődött, s a jelek szerint nem bír véget érni.

A 700 órányi alapanyagból a rendező 138 percnyi részt szakított ki. A kezdeti jelenetek az intézet büféjében játszódnak. Natasa, a büfé vezetője beosztottjával, Oljával szolgálja ki a vendégeket, akik esznek, isznak, vitatkoznak, majd eltűnnek a titkos laboratóriumokban, hogy embereken kísérletezzék ki az imperialisták elleni harcra szánt fegyvereket. Eleinte nem látunk mást, mint véget nem érő italozást, Natasa, Olja és az időnként felbukkanó tudósok konyakot, vodkát, pezsgőt isznak, már

ahogyan az Oroszországban ősidők óta szokás.

A véletlen úgy hozta, hogy a magyar művészmozikban a *DAU. Natasa*val egy időben vetítik Thomas Vinterberg, a neves dán filmrendező filmjét, melynek 115 percéből alig akad olyan, ahol a négy szereplő ne inna bort, pezsgőt, whiskyt. Az alkohol okozta kábulat azonban teljesen mást jelent, másképpen van jelen a dánok és az oroszok életében. Vinterberg *Még egy kört mindenkinek* című filmjében a szereplők alkoholizmusát önmaguk elszúrt élete, életük megoldatlansága, a dán pszichológiai kultúra nyomora táplálja. Ezzel szemben Natasa, Olja, a tudósok és a későbbiekben sorsdöntő szerepet játszó KGB-tiszt ivása személyüktől független, a rendszerből következő okokkal magyarázható. Vinterberg filmjében az egyik alkoholista öngyilkos lesz, de a másik három megszabadul, s a dán himnuszt énekelve néz derűsen a film végén a jövőbe. Hrzsanovszkij filmjében nincs szabadulás. A film az intézet büféjében kezdődik, s ott is végződik. Olja, akár akarja, akár nem, Natasa parancsára mindennap fel kell mosnia a büfé kicsempézett padlóját.

A film jeleneteinek terei szűkösek, sötétek, sugallják a rabságot, az elnyomást, a tehetetlen kiszolgáltatottságot. A büfé az egykori Szovjetunióból jól ismert sztalovajak, étkezésre szánt nyomorúságos helyiségek semmi mással össze nem hasonlítható fojtott hangulatát árasztja. A szűk tér az ivászatok színtereként idővel megtelik étellel, melynek vidámsága talán még szomorúbb, mint a józan élet, ahonnan a lerészegedett szereplők menekülnek.

Natasa hervadt szépségének ellenpárja a kicsattanó szépségű Olja, akiből, ha jobb helyre születik, akár filmsztár is lehetne. Vidám, jó testű, tudja magáról, hogy mennyire szép. A két nő között vibrál a féltékenységből, irigységből, be nem vallott testi vonzalomból táplálkozó feszültség, mely a megivott vodka mennyiségének függvényében időnként robban. Félszavakból szótt csehovi dialógusaikból kitűnik, hogy Natasa tudja, mi a szerelem, ha elvesztette is, míg Olja nem tud szeretni. Ebben a térben bukkan fel az oroszokból álló tudósgárda egyetlen idegen tagja, Luc, aki az ördögi fegyverek ötletgazdája. Embereken végzett kísérletei után a büfébe betérve megérzi Natasa vágyát a szerelemre. Luc nem tud oroszul, Natasa nem tud se franciául, se angolul, Olja fordít nekik. Egy nagy ivászat után Olja lakásában Luc és Natasa fergeteges szexben egymásra találhatnak. Natasa azonban csalódik, mivel Luc másnap már a büfében hideg távolságot tart tőle, s érdeklődése Olja felé fordul.

Az édesbús, Eric Rohmer filmjeire hajazó szerelmi történet itt véget ér, de a film folytatódik. Natasát magához rendeli a KGB helyi főnöke, s a protokoll szerint rábírja az együttműködésre. Natasával megérteti, hogy élete az intézetben semmi, nincs jog, mely védelmezhetné, a KGB bármikor megölheti. A megtörtetés színhelye egy börtöncella, melynek nincs ablaka, lépcsők vezetnek felfelé a semmibe, akár egy Vojnich-festményen. A KGB-tiszt Natasát meztelenre vetkőzteti, testileg éppen úgy, mint lelkileg. Az ok, ami miatt Natasa az intézet legmélyebb bugyrába került, Luc, akit

mint idegen állampolgárt, Natasa nem engedhetett volna az ágyába.

A német vér és becsület védelmében 1935-ben megalkotott második nürnbergi törvény bűncselekménynek minősítette a zsidók és a nem zsidó németek közötti nemi kapcsolatot. Az ilyen kapcsolatot „fajgyalázasnak” nevezték. Hasonló logika szerint a szovjet jog tiltotta a szovjet állampolgárok idegen állampolgárokkal létesített nemi kapcsolatát, melyet akár „osztálygyalázasnak” is nevezhettek volna. Natasa megszegte a tilalmat, s így jutott a KGB pincebörtönébe, ahonnan kikerülve, a KGB-tiszt irodájában hosszú, kézzel írt vallomásában készségesen megrágalmazta egyéjszakás francia szeretőjét. A vallomás Natasa boszúja Luc hűtlenségéért.

A film itt is véget érhetett volna, Hrzsanovszkij azonban nagyobb művész annál, hogy megelégedjen a szabványdramaturgia adta megoldással. A rendező-forgatókönyvíró Dosztojevszkij nyomán haladva a történetet a film végén megcsavarja. Natasa rájön, hogy kövér, erősza-

fosztott, magára hagyott Natasa a kihallgatószoza süket és vak terében szabaddá teszi magát a szerelem erejével, aminek titkát egyedül ő ismeri az egész intézetben.

Feledhetetlen a jelenet, melyben Natasa megcsókolja kihallgatóját, akiből mint a mesebeli varangyos békából, egy pillanatra királyfi lesz. Natasa csókja a szabadság üzenete az orosz nézőnek, aki akár fent, akár lent van az orosz életet szervező rendszerben, mindenképpen fogoly, s csak akkor lehet szabad, ha megérinti a szerelem. A film utolsó jelenete ugyanaz, mint a legelső. Natasa és Olja veszekszik a büfében, ahonnan a tudósok már elmentek, hogy keressék az imperialisták ellen bevethető csodafegyvert. Natasa azt akarja, hogy Olja mossa föl a büfé aljzatát, Olja viszont már menni akar. Minden kezdődik előlről.